

П'ЯТЬ РОКІВ СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА ЄС: РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Сидорук Тетяна Віталіївна,
доктор політичних наук, доцент

Дано оцінки ефективності та перспективності проекту Європейського Союзу під назвою «Східне партнерство» в контексті п'ятирічного досвіду його реалізації та підсумків Вільнюського саміту. Сформульовано висновки щодо потреби перегляду концепції сучасної східної політики ЄС.

Ключові слова: Східне партнерство (СП), Європейський Союз (ЄС), східні сусіди, Угода про асоціацію, реформи.

Східному партнерству наприкінці 2012 р. виповнилося п'ять років – 3 грудня 2008 р. Європейська Комісія оприлюднила повідомлення про ініціативу «Східне партнерство», що заклало нову концептуальну основу для співпраці ЄС з Україною, Молдовою, Білоруссю, Вірменією, Азербайджаном і Грузією [1]. Водночас саме наприкінці 2012 р. тривалий діалог ЄС зі східними сусідами наблизився до важливої проміжної події – третього саміту Східного партнерства, який відбувся у Вільнюсі 28–29 листопада і значущість якого як для адресатів програми, так і для самої Євроспільноти важко переоцінити. Саме під час цього саміту планувалося підписання першої у рамках СП Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і парафування подібних угод з Грузією, Молдовою та Вірменією.

Однак головний східний партнер – Україна – відмовилася підписувати Угоду про асоціацію після рішення українського уряду від 21 листопада, згідно з яким процес підготовки до цього було призупинено. Як відомо, ще раніше, у вересні, Вірменія взяла курс на вступ до Митного союзу ЄврАзЕС. І хоча заплановане парафування Угод про асоціацію з Молдовою та Грузією таки відбулося, інших суттєвих досягнень СП Вільнюський саміт не продемонстрував.

Зважаючи на такі результати та 5-річний досвід реалізації цієї ініціативи, дуже важливо оцінити ефективність і перспективність проекту під назвою «Східне партнерство» і сформулювати висновки про реальну спроможність ЄС сприяти європеїзації своїх східних околиць і формувати навколо себе сприятливе оточення. Власне, це і є **метою даної статті**.

При цьому варто враховувати, що проблематичність оцінки СП полягає в тому, що ініціатива не є цілковито новою, вона лише продовжила східний напрям започаткованої ще у 2003–2004 рр. Європейської політики сусідства, оформивши її регіональний східний вимір.

СП з'явилося унаслідок поступової еволюції політики сусідства ЄС щодо держав Східної Європи та Південного Кавказу і стало першою комплексною ініціативою, впровадженою до системи зовнішніх відносин Євросоюзу, спрямованою на шість держав східного сусідства об'єднаної Європи. Водночас у зв'язку з розбіжностями в підходах держав-членів ЄС до стосунків із східними сусідами попри початково достатньо новаторські польсько-шведські пропозиції травня 2008 р. [2] (які з'явилися як контрбаланс Союзу для Середземномор'я) остаточний формат ініціативи набув форми найменшого «спільного знаменника» і став спробою мінімалістської відповіді на польські амбіції формування східної політики ЄС. Це зробило СП не таким амбітним, як очікувалося, і суттєво обмежило ефективність спільних заходів у його рамках.

СП пропонує шлях до поступової та часткової інтеграції з ЄС країн-партнерів, ґрунтуючись на їх прогресі у внутрішньому реформуванні, базованому на зміцненні «європейських цінностей» – демократії, прав людини, принципів правової держави тощо. Новизна його двостороннього виміру полягає в тому, що передбачено можливість розвитку відносин, які раніше апробувалися у взаєминах з Україною, усім східним сусідам: угоди про асоціацію, глибокі зони вільної торгівлі, лібе-

ралізацію візового режиму, програми комплексного інституційного розвитку тощо. Інструменти, що використовуються у рамках багатостороннього виміру (саміт Східного партнерства, Рада міністрів, тематичні платформи, робочі панелі, флагманські ініціативи, Форум громадянського суспільства та Євро-нест), є цілком новими для регіону [1].

Порівнюючи СП із чинними доти інструментами Європейської політики сусідства, слід визнати, що ініціатива є більш привабливою для східних сусідів, ніж класична політика сусідства. Йдеться, по-перше, про регіональний фокус на європейських сусідах ЄС на відміну від «кільця друзів» із 16 держав, охоплених Європейською політикою сусідства; по-друге, сама назва проекту вказує на символічне перетворення країн-партнерів з об'єктів політики сусідства ЄС на суб'єктів партнерства з ЄС; по-третє, далекоглядними є окремі елементи концепції, зокрема багатосторонній вимір, енергетична співпраця, сприяння розвитку громадянського суспільства тощо. Крім того, можна говорити, що сам факт започаткування СП став показником реального політичного зацікавлення об'єднаної Європи пострадянськими східноєвропейськими країнами. Тим не менше, самого формального існування СП без його потужного геополітичного наповнення і практичного ефекту явно недостатньо для сприяння демократизації та економічній модернізації східноєвропейських держав.

Тож проаналізуємо, яких практичних результатів вдалося досягнути СП за п'ять років існування в контексті реалізації цілей ЄС зі стабілізації та європеїзації сусідського простору. З одного боку, воно отримало високу оцінку як крок на шляху подальшої диференціації між південними та східними сусідами у межах Європейської політики сусідства та своєчасна ініціатива зміцнення її східного виміру [3, с. 3–4]. З іншого боку, СП було піддано критиці як таке, що навряд чи здатне стимулювати позитивні зміни у країнах Східної Європи та Південного Кавказу.

Більшість українських і зарубіжних експертів доволі стримано оцінюють успіхи цієї програми [4]. Після певного сплеску ініціатив з боку ЄС щодо Східної Європи у 2008–2009 рр., що було пов'язано з реакцією об'єднаної Європи на українсько-російський газовий конфлікт і грузинсько-російський збройний конфлікт, з 2010 р. спостерігається зниження активності ЄС у східноєвропейському регіоні. Об'єднана Європа відтоді була більше поглинута власними економічними та інституційними проблемами. Крім того, рево-

люційні події в Північній Африці та на Близькому Сході звернули вектор зовнішньої політики ЄС більше на південь. А зміна у 2010 р. правлячої команди в Україні та помітна модифікація її зовнішньополітичного курсу виявили тривожну тенденцію до зміни політичного контексту у Східній Європі та ще більше поставили під сумнів успішність реалізації ключових цілей СП.

Якщо оцінювати прогрес окремих країн-партнерів, то, як свідчать результати Індексу європейської інтеграції країн СП 2013 р. [4], на сьогодні Молдова досягла найбільших успіхів у внутрішніх перетвореннях та у вимірі поглиблення відносин з ЄС. Україна за багатьма параметрами відстає від неї, а також від Грузії, особливо в динаміці внутрішніх перетворень. Протягом 2012–2013 рр. Україна погіршила показники якості проведення виборів, показала помітний спад рівня свободи ЗМІ та забезпечення права на зібрання, а також нездатність гарантувати незалежність судочинства. Крім того, Україна відстає від Молдови, Грузії й навіть Вірменії у здійсненні антикорупційної політики. Гірша ситуація за більшістю критеріїв у Вірменії та Азербайджані, Білорусь же посідає останню сходинку за всіма напрямками, фактично вона бере участь лише в багатосторонньому форматі СП [4]. Ці результати свідчать про те, що рушійною силою європейської інтеграції є політична воля країн-партнерів до проведення внутрішніх реформ і зближення з ЄС.

Загалом доводиться констатувати, що східне сусідство ЄС поки що далеко не наближається до бажаного для ЄС рівня «безпеки, добробуту і стабільності». З 2009 р. східні сусіди ЄС були охоплені найбільшою економічною кризою з часів 1990-х років. Середній економічний спад був глибшим, ніж у країнах Західних Балкан, у нових членах ЄС або в Центральній Азії. Стан демократії в цих країнах не демонструє жодних поліпшень. Авторитарні сусіди залишаються авторитарними; тоді як демократичні режими – тендітними і крихкими. Корупція та дисфункціональні судові системи продовжують бути суттєвими викликами в цих країнах.

У 2012 р. у чотирьох із шести країн СП відбулися парламентські вибори (в Білорусі, Вірменії, Грузії та Україні). Беззаперечним показником наявності суттєвих проблем із демократією у регіоні є те, що з чотирьох країн тільки в Грузії вибори були визнані як вільні й демократичні. Останні парламентські вибори в Азербайджані 2010 р. були близькими до «білоруських стандартів». Отже, якщо оцінювати ефективність СП з погляду впливу на

авторитарні режими, то тут очевидне повне фіаско ЄС. Йдеться про такі країни, як Білорусь, Вірменія, Азербайджан, а також Україну, де з 2010 р. недемократичні тенденції відчутно посилились. Це свідчить про те, що у СП фактично немає дієвих механізмів впливу на авторитарні режими.

Ситуація виглядає оптимістичніше у Молдові, яка провела конкурентні вибори у 2010 р. відповідно до демократичних принципів, та у вже згадуваній Грузії. Отже, за ці роки ЄС був відносно успішним у взаєминах з такими країнами, як Молдова і Грузія, які зараз є фаворитами СП. Водночас ЄС щосили намагався зупинити відкат від демократії в Україні, втім безуспішно.

Якщо можна в цьому сенсі вже говорити про якийсь урок, то його доцільно сформулювати так: наявність сильної проєвропейської еліти є ключовим рецептом успіху у таких країнах, як Молдова і Грузія, а її відсутність в Україні та Білорусі є однією з головних причин невдачі. Незалежно від того, наскільки тісні економічні відносини ЄС має з Україною чи Білоруссю, якщо їх еліти зацікавлені у фальсифікації виборів чи застосуванні вибіркового судочинства, вони робитимуть це, незважаючи на осуд Брюсселя або держав-членів. Тому очевидно, що ліпшою політикою для ЄС з погляду перспектив є сприяння «виращуванню» проєвропейських сил у країнах-сусідах (чи є вони всередині, чи поза урядами) з чиновників нижчих рівнів державного апарату, активістів громадянського суспільства, бізнес-асоціацій та ін.

ЄС не може ззовні реформувати сусідні країни, якщо в цих країнах немає політичних сил, готових взяти на себе відповідальність за такі реформи. Крім того, ціна таких реформ дуже висока, в т.ч. через тиск з боку Росії, від якого потерпають усі без винятку країни СП. Того, що пропонує ЄС, замало, аби нівелювати ці втрати. Тобто основна причина низької результативності СП не стільки у збогах при реалізації політики ЄС, а, що набагато важливіше, в тому, що держави Східної Європи демонструють занадто мало інтересу до того, що ЄС їм пропонує.

На нашу думку, СП залишається слабким інструментом для трансформації регіону на схід від ЄС, оскільки воно, як і Європейська політика сусідства, ґрунтується на інструментах політики розширення, не пропонуючи перспективи приєднання для східних сусідів. Оскільки СП базується на обумовленості (щоб отримати «х», ви маєте зробити «у»), то його основні стимули – вільна торгівля й вільне пересування населення – залишаються за-

надто далекими, а доступна допомога недостатня, щоб компенсувати зацікавленим сторонам витрати на всеосяжні реформи або стимулювати поглиблення співпраці з ЄС [5, с. 3]. Майбутні угоди про асоціацію із сусідами також будуть побудовані на обумовленості, проте їх основною перевагою буде те, що вони матимуть обов'язкову юридичну силу, а посилена система контролю та оцінки їх виконання підвищуватиме шанси на їх успішну імплементацію.

Утім, витрати на впровадження реформ залишатимуться, як і раніше, високими, тому незрозуміло, як ці угоди можуть сприяти впровадженню необхідних законодавчих і практичних змін. Угоди про асоціацію вже давно є основою двосторонніх відносин ЄС із країнами південного виміру Європейської політики сусідства (Північної Африки та Близького Сходу). Проте істотного впливу на стан політичних систем цих держав вони не мають. Тому укладення угод про асоціацію навряд чи безпосередньо і неминуче вплине на процеси трансформації у східноєвропейському регіоні.

Глибокі та всебічні зони вільної торгівлі (ЗВТ) обіцяють східним сусідам доступ до внутрішнього ринку ЄС. Пропозиція, безумовно, щедра, але дещо розмита, далека і дорога з погляду оцінки коротко- і середньострокових перспектив для сусідів. Стратегія ЄС побудована на отриманні переваг країнами-сусідами від доступу на внутрішній ринок ЄС. Однак оскільки цей доступ залежить від відповідності правилам і стандартам внутрішнього ринку, то ЄС пропонує країнам-сусідам узяти значну частину *acquis* (права ЄС), яка регулює функціонування внутрішнього ринку. У випадку східноєвропейських країн така пропозиція становить значний виклик не лише через потребу зміни усталеної практики ведення бізнесу, брак правової й адміністративної здатності прийняття і впровадження *acquis*, а й через неминучість значних затрат. Країни ЦСЄ, які приєдналися до ЄС, йшли на такі затрати заради переваг, які надає членство (у т.ч. і програми допомоги).

Перспектива створення ЗВТ не здатна так само вплинути на східноєвропейські еліти й суспільства загалом, як процес вступу до ЄС, і тим самим подолати внутрішні бар'єри на шляху перетворень, у т.ч. корисливості політичних еліт і громадську амбівалентність. Розуміння привабливості стимулів і переваг від економічної інтеграції з ЄС обмежується в цих країнах сектором бюрократії, ділових і наукових кіл, де існують фахові знання щодо них та/або інтерес до доступу на ринок ЄС.

Проте через п'ять років після запуску СП зрозуміло, що перспектива «доступу на спільний ринок» істотно не розширила привабливість проекту європейської інтеграції в українському суспільстві та в середовищі політичних еліт.

Мобільність населення та запровадження безвізового режиму може бути найбільшим стимулом для східних сусідів, але ЄС, схоже, не бажає поки що повністю розгорнути його. Низка країн Євросоюзу твердо виступають проти цієї ідеї.

Не варто сподіватися на занадто багато від СП і як інструменту регіонального співробітництва. Схоже, багатосторонній вимір партнерства базується на припущенні, що нова Східна Європа вже існує як регіон, але це не так. Замість єдиного регіону, є кілька груп країн з різними інтересами та пріоритетами розвитку. Попереду довгий шлях, перш ніж цей простір перетвориться на регіон у змістовному сенсі, з ефективними регіональними відносинами, транскордонним співробітництвом, мобільністю населення, економічним співробітництвом, спільним представництвом інтересів і на загальноєвропейському, і на глобальному рівнях. Поки що багатосторонній рівень співробітництва має як обмежене фінансування, так і обмежені амбіції. За перші роки реалізації СП не було реалізовано жодного повномасштабного проекту, який охоплював би увесь простір Східної Європи.

СП погано визначає роль ЄС у питаннях безпеки у Східній Європі. Воно не містить ефективних інструментів реагування на дефіцит безпеки у цьому регіоні. Це особливо актуально в період, коли присутність НАТО тут є обмеженою, та й американська адміністрація проявляє мінімальний інтерес до регіону, а Росія і Туреччина не можуть розглядатися як нейтральні гравці.

Отже, можна зробити висновок, що СП як основний засіб ЄС для стимулювання змін у пострадянських країнах Східної Європи суттєвих досягнень досі не має: Східна Європа не процвітає, а її окремі частини сповзають до авторитаризму. Можливо, східна політика Євросоюзу потребує переосмислення? Шукаючи відповідь на це запитання, спробуємо визначити природу «слабкості» СП і запропонувати шляхи зміцнення важелів ЄС.

Основними слабкими елементами програми СП бачаться такі: концептуальна єдність із Європейською політикою сусідства; брак чіткої політичної платформи; асиметрія між порядком денним ЄС і країн-партнерів у двосторонніх взаєминах; слабкі стимули; відсут-

ність чіткої кореляції СП із політикою ЄС щодо Росії.

Зберігаючи концептуальну єдність із Європейською політикою сусідства, СП «успадкувало» її головні системні обмеження та слабкі місця [6, с. 8]. Так, притаманна для останньої асиметрія збережена у СП. Зокрема на країн-адресатів накладаються обширні зобов'язання щодо здійснення внутрішніх реформ, тоді як стимули з боку ЄС не є чіткими й достатньо привабливими. З огляду на підвищення рівня амбітності програми, порівняно з традиційною політикою сусідства, дисбаланс, з одного боку, між вимогами до країн-партнерів та їх політичними перспективами, а з другого – рівнем залучення ресурсів з боку ЄС ще більше посилюється.

У європейських політиків досі немає однозначного бачення того, чим є Європейська політика сусідства: СП – це механізм для підготовки до подальшої інтеграції чи це альтернатива, заміна повноцінної інтеграції сусідів до ЄС. Останній прагне захопити дуже амбітну програму реформ у країнах-партнерах, що потребує суттєвих політичних та економічних витрат, при цьому запропоновані ним стимули з погляду доступу до ринку та інших форм економічної інтеграції можуть принести свої плоди тільки пізніше. Це створює значні труднощі для країн-партнерів у забезпеченні широкої внутрішньої підтримки реформ.

Суттєвим недоліком СП, успадкованим від Європейської політики сусідства, є брак чіткої політичної платформи, який призводить до асиметрії очікувань країн-партнерів і самого ЄС. Сподівання країн Східної Європи й Південного Кавказу хоч і варіюються залежно від місця європейської інтеграції в їхніх зовнішньополітичних пріоритетах, але зосереджені здебільшого у політичній і геополітичній площинах, тоді як підхід ЄС спрямований головним чином на здійснення функціональних завдань зі стабілізації східноєвропейського простору шляхом його поступової європеїзації при замовчуванні питання щодо можливості його повноцінної інтеграції до об'єднаної Європи [6, с. 4]. Тому СП постало як бюрократичний/технократичний проект, якому бракує політичного наповнення. Поділяємо також думку Д. Кадієра, що наявність у Східній Європі іншого актора регіонального значення – Російської Федерації – зумовила те, що проект було позбавлено політичної символіки на користь технічних і торговельних аспектів [7].

Своєю чергою це стало причиною виразної асиметрії очікувань країн-партнерів і самого ЄС. Тоді як Брюссель пропонує функціональну інтеграцію, еліти пострадянських країн

Східної Європи керуються головно геополітичною мотивацією у відносинах із ним. Кожна з країн-партнерів страждає від слабкої державності, заклопотаності з приводу територіальної цілісності і зростання тиску з боку Москви. Тому не дивно, що в умовах, коли «Росія надто близько, США надто далеко», геополітика є призмою, через яку ці країни розглядають свої відносини з ЄС. Це призводить до значної невідповідності між політичним порядком денним ЄС і країн-партнерів.

У той час, як СП покликане прискорити процес наближення до європейських цінностей і стандартів у спосіб використання *acquis* як шаблону для реформ, його сприйняття країнами-партнерами обумовлене геополітичними міркуваннями, у т.ч. прагненням окремих з них набуття членства в ЄС. Крім того, від самого початку ніхто з авторів проекту СП не враховував «російський чинник», який має величезний політичний, економічний і соціокультурний вплив на всіх без винятку учасників проекту.

Відсутність реального геополітичного змісту СП та прагнення Європи уникати конфронтації з РФ не завадило останній нарощувати свій вплив і тиск на східноєвропейські країни. Вільнюський саміт СП з погляду геополітики став поразкою ЄС і перемогою Росії у Східній Європі. Як зазначає Дж. Шерр, рішення українського уряду від 21 листопада 2013 р., згідно з яким процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС було призупинено, стало «перемогою для всіх, хто вважає, що Європа закінчується на кордоні з Україною» [8].

Звичайно, український Євромайдан поставив під сумнів такий висновок, залишивши принаймні відкритим питання про цивілізаційне майбутнє України й, можливо, усієї пострадянської Східної Європи. Однак сьогодні цілком очевидно, що Росія вступила у відкриту геополітичну боротьбу за вплив у цьому регіоні, а одним із вирішальних чинників «зупинки» на євроінтеграційному шляху України став російський. Йдеться не стільки про тривалий донедавна економічний тиск, скільки про загальну активізацію зусиль Москви з відтворення сфери впливу у межах пострадянських східноєвропейських і південнокавказьких країн. Ретельно продуманий пакет заходів мав наслідком кардинальну зміну у зовнішньополітичному курсі Вірменії, зокрема її рішення про вступ до Митного союзу у вересні 2013 р. (попри попередню підготовку до підписання Угоди про асоціацію з ЄС) і, нарешті, відмову вищого керівництва України від такого кроку.

Об'єднана Європа досі не дуже хотіла розмовляти з Росією геополітичною мовою й ніколи не визнавала публічно геополітичного суперництва з Москвою у Східній Європі. Натомість вона покладалася на свій нормативний вплив та різні технократичні проекти. Однак нині волею-неволею Брюссель втягнутий у геополітичну боротьбу і, на наш погляд, у цій ситуації від позиції ЄС, його готовності й рішучості сприймати Росію (і Україну) такими, як вони є, й відповідно до цього вибудовувати свою політику залежить не лише ефективність спільної зовнішньої політики ЄС, майбутнє СП, а й багато в чому – розширення простору демократії, верховенства права та економічних свобод на Європейському субконтиненті. На нашу думку, попри небажання ЄС говорити геополітичною мовою, геополітичне зіткнення з Росією неминуче, якщо він справді хоче сприяти демократизації, економічній модернізації та поступовій інтеграції країн Східної Європи до нього, бо це прямо суперечить російським інтересам у регіоні.

Найбільш проблемним аспектом нинішнього східного виміру Європейської політики сусідства бачиться нездатність чи небажання ЄС виробити чітку політичну позицію щодо майбутнього відносин із державами Східної Європи, не кажучи вже про можливість подальшого розширення на Схід. Запропонувавши нову платформу для співпраці, ЄС намагався й надалі уникнути прийняття на себе значних зобов'язань щодо своїх східноєвропейських сусідів. Це свідчить про те, що не існує прямого взаємозв'язку між концептуальною основою СП і конкретними прагненнями окремих держав-партнерів щодо ЄС, зокрема євроінтеграційними стратегіями України, Молдови та Грузії.

Така позиція, як вказує К. Лонгхарст, залишиться причиною невдоволення східних сусідів і може призвести до розколу у відносинах, якщо ЄС не запропонує принципово нову політичну формулу [3, с. 27]. До цього варто додати, що невизначеність політичних цілей ЄС на східному напрямку не може тривати довго і в довготривалій перспективі є радше недоліком, ніж перевагою. Йдеться про те, що об'єднаній Європі нині катастрофічно бракує довгострокової концепції її східної політики й такої ж довгострокової стратегії її виконання. Як наголошує З. Бжезінський, «з геополітичного погляду питання «де буде Європа через 40 років?» прямо пов'язане з майбутнім взаємин між Європою та її географічним сходом і повинне турбувати і Європу, і Америку. Де має пролягати східний кордон ширшої Європи, а отже Заходу?» [9, с. 103–104].

Відповіді на це запитання, схоже, поки що не знає ніхто.

Таким чином, ЄС потребує перегляду концепції СП за кількома напрямками. По-перше, він має замислитися над тим, які реальні стимули спільнота може запропонувати своїм східним сусідам. По-друге, для того, щоб сприяти змінам, ЄС потребує партнерів усе-

редині східноєвропейських держав, тому він зацікавлений у підтримці консолідації проєвропейських сил у цих державах. По-третє, не варто недооцінювати можливості російського впливу в регіоні, оскільки демократизація та інтеграція східноєвропейських країн із ЄС і неминуча конфронтація з Росією – це елементи одного процесу.

Список використаних джерел

1. *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council «Eastern Partnership»* / European Commission [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/external_relations/eastern.docs/com08_823_en.pdf
2. *Propozycja Polsko-Szwedzka: Partnerstwo Wschodnie*. – 2008. – Май / Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msz.gov.pl/files/PARTNERSTWO%20WSCHODNIE/1PL.pdf>
3. *Longhurst K. Injecting More Differentiation in European Neighbourhood Policy: What Consequences for Ukraine?* / K. Longhurst // *Russie. Nei.Visions*. – 2008. – № 32. – 28 p.
4. *Індекс європейської інтеграції країн Східного Партнерства* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irf.ua/files/ukr/programs/east/zvit.pdf>
5. *Boonstra J. The EU's Eastern Partnership: One Year Backwards* / J. Boonstra, N. Shapovalova; *Working Papers* 99. – 2010. – Май. – 15 p.
6. *Шаповалова О. Східне партнерство: асиметрія очікувань і можливостей* / О. Шаповалова // *International Review: Відносини Україна – ЄС. «Східне партнерство» у регіональному вимірі*. – 2010. – № 3 (15). – С. 4–14.
7. *Кадієр Д. Східне партнерство після арабських революцій* / Д. Кадієр // *Nowa Europa Wschodnia* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.Zaxid.net>
8. *Шерр Дж. Україна – Росія – Європа: отруєний трикутник* / Дж. Шерр // *Дзеркало тижня*. – 2013. – № 47. – 13–20 грудня.
9. *Бжезінський З. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади* / З. Бжезінський. – Львів: Літопис, 2012. – 168 с.